

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο σύντομος αυτός πρόλογος δεν αποσκοπεί να δώσει μια πλήρη και περιεκτική εικόνα των ποικίλων ζητημάτων που συνδέονται με την επέκταση του τομέα των υπηρεσιών στις σύγχρονες αναπτυγμένες κοινωνίες. Τα άρθρα που ακολουθούν και περιέχονται στο παρόν συλλογικό έργο θέτουν πολλά από τα ερωτήματα και προσπαθούν να τα διαφωτίσουν, αφήνοντας ταυτοχρόνως το πεδίο ανοιχτό για νέες συμβολές και αναθεωρήσεις.

Η σταδιακή μετατροπή των σύγχρονων κοινωνιών σε κοινωνίες στις οποίες όλο και μεγαλύτερο ποσοστό των εργαζομένων ασχολείται με την παροχή υπηρεσιών παρά με την παραγωγή υλικών αγαθών έχει προκαλέσει το ενδιαφέρον των οικονομολόγων, αλλά και των λοιπών κοινωνικών επιστημόνων, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1930. Οι σχετικές διαμάχες υπήρξαν κατά περιόδους οξείες και η συζήτηση συχνά οδήγησε σε αδιέξοδο, τόσο στο θεωρητικό όσο και στο εμπειρικό πεδίο. Χωρίς να αμφισβητείται η γενική τάση αύξησης της σχετικής βαρύτητας των υπηρεσιών, οι συνέπειες αυτής της τάσης συνεχίζουν να αποτελούν επίδικο αντικείμενο. Η παράθεση ορισμένων ερωτημάτων δείχνει το πολύπλοκο των ζητημάτων που ενυπάρχουν στην ανάλυση των υπηρεσιών, χωρίς να έχει δοθεί ακόμα οριστική απάντηση, παρά την ήδη τεράστια και αυξανόμενη βιβλιογραφία.

Πρώτον, πώς μπορούν να οριστούν οι υπηρεσίες με τρόπο θετικό και όχι ως υπολειμματικός τομέας της οικονομικής δραστηριότητας; Υπάρχουν κριτήρια που επιτρέπουν τη συμπερίληψη σχετικά ανομοιογενών δραστηριοτήτων στο πλαίσιο ενός ενιαίου τομέα; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν είναι ούτε αυτονόητη ούτε απλή.

Δεύτερον, πώς συνδέεται η αύξηση της απασχόλησης στις υπηρεσίες με τη διαδικασία ανάπτυξης; Πρόκειται για μιαν απλή, γραμμική –

εξελικτική διαδικασία, όπως υπονοήθηκε από τον A.G.B. Fisher στη δεκαετία του 1930, για μια απλή στατιστική πλάνη, όπως υποστήριξαν οι επικριτές του, που οφείλεται στην ελλιπή εμπορευματοποίηση των δραστηριοτήτων αυτών στις λιγότερο αναπτυγμένες κοινωνίες, ή πρόκειται για ένα περισσότερο σύνθετο φαινόμενο;

Τρίτον, ποιοι είναι οι προσδιοριστικοί παράγοντες της αύξησης της απασχόλησης στις υπηρεσίες; Είναι οι δυνάμεις της ζήτησης, καθώς διευρύνεται το καταναλωτικό πρότυπο των λαϊκών στρωμάτων και εντάσσονται σε αυτό όχι μόνον είδη ανάγκης αλλά και είδη πολυτελείας, όπως οι τουριστικές υπηρεσίες, η διασκέδαση και, εν μέρει, οι υπηρεσίες υγείας και εκπαίδευσης, ή τον καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει η στασιμότητα στην παραγωγικότητα της εργασίας; Τι ρόλο, περαιτέρω, διαδραματίζουν οι οργανωτικές μεταβολές των επιχειρήσεων, αλλά και η ιδιωτικοποίηση των κρατικών υπηρεσιών;

Τέταρτον, ποια είναι η συμβολή των υπηρεσιών στην ίδια την αναπτυξιακή διαδικασία, στους ρυθμούς αύξησης του εθνικού προϊόντος και της απασχόλησης; Το αναπτυξιακό πρότυπο είναι περισσότερο ή λιγότερο επιρρεπές στις οικονομικές διακυμάνσεις;

Πέμπτον, τι είδους εργασιακές σχέσεις επικρατούν στις υπηρεσίες, ποιες ποιότητες εργατικού δυναμικού έχουν πρόσβαση, πώς συνδέεται η αύξηση της απασχόλησης στις υπηρεσίες με τη μαζική μισθωτοποίηση της γυναικείας εργασίας;

Έκτον, είναι τα εργασιακά προσόντα των εργαζομένων στις υπηρεσίες παρόμοια με τα εργασιακά προσόντα των εργαζομένων στον δευτερογενή τομέα της οικονομίας ή διαφέρουν και σε τι; Μπορεί αυτή η διαφορά να καλυφτεί, ώστε να διευκολυνθεί μια ομαλή μετάβαση από τη βιομηχανία στις υπηρεσίες και πώς;

Τα ερωτήματα αυτά είναι ενδεικτικά της σημασίας των τάσεων τριτογενεοποίησης της οικονομίας. Δηλώνουν την ανεπάρκεια ορισμών, συστημάτων ταξινόμησης, μεθόδων μέτρησης και θεωρητικής επεξεργασίας, καθώς και κρίσιμες πολιτικές παραμέτρους, οι οποίες καθίστανται ενεργές ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης και μαζικής ανεργίας. Σε τι βαθμό ο τομέας των υπηρεσιών μπορεί να απορροφήσει έναν αυξανόμενο αριθμό ανέργων, από ποιες κοινωνικές και ηλικιακές ομάδες, και τι παρεμβάσεις χρειάζονται για να αυξηθεί η απασχόληση;

Στον τομέα των υπηρεσιών κυριαρχούν συχνά οι μικρές και νέες

επιχειρήσεις, ενώ υφίστανται ποικιλία εργατικού δυναμικού με υψηλό βαθμό υποκατάστασης, καθώς και υψηλή συμμετοχή γυναικών. Ωστόσο, αυτή η εικόνα μεταβάλλεται, καθώς κλάδοι των υπηρεσιών κυριαρχούνται από ολιγοπωλιακές μορφές αγοράς (τράπεζες, νοσοκομεία, χρηματιστηριακές επιχειρήσεις, μέσα ενημέρωσης, μεταφορές και ασφάλειες) ή από δημόσιες υπηρεσίες, που οργανώνουν τη διαχείριση του προσωπικού με αναφορά σε τυπικές – γραφειοκρατικές διαδικασίες, αντίστοιχες με την εξειδίκευση έργου στις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες. Ακόμα και στο λιανικό εμπόριο οι ετήσιες εκθέσεις της Εθνικής Συνομοσπονδίας Ελληνικού Εμπορίου διαπιστώνουν τη σταδιακή συγκέντρωση του κύκλου εργασιών και της απασχόλησης σε μεγάλες εμπορικές επιχειρήσεις. Οι διαδικασίες απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων και της αγοράς εργασίας και η επέκταση των μορφών επισφαλούς εργασίας είναι στενά συνδεδεμένες με την αύξηση της απασχόλησης στον τομέα των υπηρεσιών.

Σε αυτό το πλαίσιο τα εργατικά συνδικάτα αδυνατούν να απαντήσουν στις ανάγκες και στις φιλοδοξίες των εργαζομένων, καθώς οι παραδοσιακές μορφές συλλογικής οργάνωσης είναι ανεπαρκείς, ενώ ελάχιστη είναι και η συνδικαλιστική δράση.

Ο παρών τόμος επιχειρεί να καλύψει ένα κενό στην ελληνική βιβλιογραφία για την οικονομία των υπηρεσιών και αρθρώνεται σε τρία μέρη.

Στο πρώτο μέρος περιλαμβάνονται άρθρα που εστιάζονται στις εννοιολογικές και θεωρητικές διευκρινίσεις.

Το κείμενο του Απόστολου Δεδουσόπουλου καταθέτει μια οικονομική προσέγγιση για τη συμβολή του τριτογενούς τομέα στην οικονομία και την απασχόληση, διερευνώντας ζητήματα ορισμών και ταξινομητικών σχημάτων.

Στη συνέχεια ο Γιώργος Λιάγκουρας, μελετώντας τη μέτρηση της παραγωγικότητας στις υπηρεσίες, αναρωτιέται αν οι τεχνικές δυσκολίες μέτρησης είναι αντιμετωπίσιμες ή οφείλονται σε ακαταλληλότητα της μεταφοράς των μεθόδων μέτρησης από τις αντίστοιχες του βιομηχανικού παραδείγματος στις υπηρεσίες. Το ερώτημα είναι κρίσιμο, καθώς θέτει ένα λεπτό ζήτημα αξιοπιστίας των μετρήσεων του προϊόντος, όχι μόνον του τομέα υπηρεσιών αλλά και του συστήματος εθνικών λογαριασμών.

Η Μαρίνα Μαροπούλου δίνει μια διαφορετική οπτική, καθώς εστιάζεται στο κρίσιμο ζήτημα της προσφοράς υπηρεσιών φροντίδας και αναδεικνύει τη συμβολή της κοινωνικής ανθρωπολογίας και του φεμινισμού στην κατανόηση του ζητήματος. Ο χώρος των απεμπορευματοποιημένων σχέσεων, της προσφοράς υπηρεσιών που διαφεύγουν από το *money nexus*, αλλά και οι επίμονες προσπάθειες οργάνωσης αυτής της προσφοράς από το ιδιωτικό κεφάλαιο ή τις κοινωνικές υπηρεσίες του κράτους θέτουν ζωτικά ζητήματα με τεράστια κοινωνική σημασία. Ωστόσο, η συμβολή της Μαροπούλου θέτει με σαφήνεια κρίσιμα ζητήματα μέτρησης που υπερβαίνουν τον κλάδο των οικιακών εργασιών. Στο βαθμό που η έννοια των υπηρεσιών συνεπάγεται την άμεση σχέση παραγωγού – καταναλωτή, η διάσταση της ποιότητας της προσφερόμενης εργασίας, η φροντίδα του προσφέροντος για τον παραλήπτη, υποδεικνύει το ετερογενές, το αδύνατον να ποσοτικοποιηθεί και να καταμετρηθεί, το επίπλαστο του κριτηρίου της χρηματικής αξίας και του κόστους παραγωγής. Πώς αποτιμάται η εργασία του δασκάλου που φροντίζει τους μαθητές, έναντι εκείνου που αδιαφορεί, η εργασία του γιατρού και του νοσοκόμου που φροντίζει τους ασθενείς, έναντι εκείνου που εκτελεί τυπικά τις εργασιακές υποχρεώσεις – για να αναφέρω δύο από τα χιλιάδες παραδείγματα που όλοι μπορούμε να επικαλεστούμε: από την πωλήτρια στο κατάστημα και την καμαριέρα του ξενοδοχείου ως τον μπάρμαν και το παιδί του ταχυφαγείου. Από την εποχή που η παραγωγή των υλικών αγαθών τυποποιήθηκε και η εργασία του μάστορα ανήκει στο παρελθόν, ο χώρος των υπηρεσιών επαναφέρει το ζήτημα της μαστοριάς, δηλαδή της ατομικής ευθύνης, με την έννοια του φροντίζουν, ενώ ταυτοχρόνως, θέτει στο επίκεντρο την αναζήτηση εναλλακτικών κριτηρίων αξίωσης της εργασίας και κοινωνικής αναγνώρισης.

Στο δεύτερο μέρος εντάσσονται τα άρθρα που αφορούν την οικονομική διάσταση των υπηρεσιών.

Έτσι, ο Απόστολος Δεδουσόπουλος πραγματεύεται το ζήτημα της απασχόλησης στον τομέα των υπηρεσιών στην Ελλάδα, δείχνοντας τις σχέσεις μεταξύ απασχόλησης στον δευτερογενή τομέα και απασχόλησης στις υπηρεσίες. Αντίθετα με αυτό που συχνά υποστηρίζεται, η σχέση είναι συμπληρωματική και όχι ανταγωνιστική: η αύξηση της απασχόλησης στις υπηρεσίες επιταχύνεται όταν αυξάνεται η απα-

σχόληση στη μεταποίηση και μετριάζεται όταν η απασχόληση στον δευτερογενή τομέα υποχωρεί.

Η Ελένη Δελιβάνη και ο Χρήστος Νίκας αναλύουν το ζήτημα της τριτογενοποίησης και της οικονομικής ανάπτυξης με έμφαση στην ελληνική οικονομία, αναπτύσσοντας ένα απλό οικονομετρικό υπόδειγμα. Το συμπέρασμά τους είναι προδήλως ενδιαφέρον, καθώς επισημαίνουν ότι ο κλάδος των κατασκευών, και όχι της μεταποίησης, και του τουρισμού, και όχι του τομέα των υπηρεσιών στο σύνολό του, αποτελούν το κρίσιμο δίπολο στην ελληνική περίπτωση.

Στο τρίτο μέρος εντάσσονται τα άρθρα που σχετίζονται με την εργασία και το ανθρώπινο κεφάλαιο στις υπηρεσίες.

Ειδικότερα ο Θεόδωρος Κουτρούκης διερευνά τα ζητήματα των εργασιακών σχέσεων και του συνδικαλισμού στον τριτογενή τομέα, επισημαίνοντας τις δυσχέρειες, αλλά και την ανάγκη επαναπροσανατολισμού της συνδικαλιστικής πρακτικής.

Ο Γιάννης Κουζής παρουσιάζει τις εργασιακές σχέσεις στις υπηρεσίες μελετώντας την περίπτωση του κλάδου καθαρισμού με καθεστώς υπεργολαβίας, συνοψίζοντας τα συμπεράσματα μιας έρευνας.

Τέλος, ο Ηλίας Λιβανός αναφέρεται στις νέες τάσεις στους σύγχρονους οργανισμούς όσον αφορά την τριτογενοποίηση των δεξιοτήτων. Με αναφορά σε μια πρωτότυπη ερευνητική προσέγγιση καταρρίπτει μια σειρά μύθων για το τι ζητούν οι εργοδότες από τους υποψήφιους για πρόσληψη μισθωτούς.

Θέλουμε να πιστεύουμε ότι η συλλογή αυτών των κειμένων θα είναι χρήσιμη, παρά τους εγγενείς περιορισμούς. Ως επιμελητές της έκδοσης, ας μας επιτραπεί να ευχαριστήσουμε δημοσίως τη Μάγκυ Μίνογλου που δέχτηκε πρόθυμα να εκδώσει το βιβλίο αυτό και το προσωπικό των εκδόσεων Κριτική για την επιμελημένη εργασία τους.

Απόστολος Δεδουσόπουλος
Θεόδωρος Κουτρούκης